

Politički realizam i anarhija u međunarodnim odnosima

TVRTKO JOLIĆ

Institut za filozofiju, Ulica grada Vukovara 54/IV, 10000 Zagreb, Hrvatska
tvrtko@ifzg.hr

IZVORNI ZNANSTVENI RAD / PRIMLJENO: 14–03–11 PRIHVAĆENO: 09–05–11

SAŽETAK: U ovom radu kritički razmatram utjecajni argument u prilog političkog realizma. Prema ovom argumentu u međunarodnim odnosima, po analogiji s Hobbesovim prirodnim stanjem na individualnoj razini, vlada anarhija, zbog čega je državama neracionalno da poštuju načela morala i pravednosti, budući da ne postoji jamstvo da će ih druge države poštovati. Međutim, ova je analogija neodrživa zbog razlika koje postoje između djelatnika na međunarodnoj i onih na individualnoj razini. Razina nesigurnosti u međunarodnim odnosima je niža u usporedbi s nesigurnošću prirodnoga stanja, što omogućava da se uspostavi suradnja između država. Ovaj zaključak podupiru i uvidi iz teorije igara, posebice oni koji se oslanjaju na model višekratne zatvorenikove dileme.

KLJUČNE RIJEČI: Hobbes, međunarodni odnosi, moral, politički realizam, prirodno stanje, suradnja, suverenitet, teorija igara.

Promjene u karakteru međunarodnih odnosa koje se očituju u sve snažnijoj globalizaciji na različitim područjima ljudskog djelovanja dovele su i do promjena u razmatranju međunarodnih odnosa unutar suvremene političke filozofije. Od relativno marginalne grane unutar šireg polja političke filozofije, filozofija međunarodnih odnosa prometnula se u zadnjih tridesetak godina u jedno od najpropulzivnijih područja istraživanja. U središtu interesa brojnih teorija s ovog područja jest pitanje kako primijeniti načela morala i pravednosti na uređenje međunarodnih odnosa. Zagovornici kozmopolitskih teorija smatraju da se rasprave o pravednosti ne trebaju ograničavati isključivo na odnose unutar države, kao što je to bila praksa političke filozofije tijekom većeg dijela njene povijesti, već da se rasprava o primjerenom normativnom uređenju treba proširiti i na međunarodne odnose. No da bi se utemeljila normativna teorija međunarodnih odnosa potrebno je prije svega odgovoriti na izazov koji postavljaju varijante teorije političkog realizma prema kojima su mogućnosti moralnog djelovanja

na međunarodnoj razini krajnje ograničene. Cilj je ovoga članka razmotriti valjanost argumenta anarhije u međunarodnim odnosima koji se često smatra najmoćnijim uporištem političkog realizma.

1. Anarhija kao Hobbesovo prirodno stanje

Povijesno najutjecajniji prikaz anarhije dao je Thomas Hobbes u svojem opisu prirodnog stanja koje prethodi uspostavi državnog suvereniteta. Prema riječima Michaela Smitha Hobbesova “analiza prirodnog stanja ostaje odredbeno obilježje realističke misli. Njegov pojam međunarodnog prirodnog stanja kao stanja rata dijele praktički svi koji se smatraju realista” (Smith 1986: 13, u Williams 1996: 213). Oslanjajući se na Hobbesovu analizu prirodnog stanja na individualnoj razini, realisti elemente te analize primjenjuju na međunarodne odnose s ciljem da izvuku isti zaključak kao i Hobbes – u prirodnom stanju moralna načela ne igraju nikakvu ulogu. U svijetu u kojemu ne postoji globalni suveren koji bi jamčio sigurnost i opstanak državama, za svaku od njih racionalno je da se posluži svim raspoloživim sredstvima kako bi se osigurala od dominacije drugih država.

Razlog za Hobbesov skepticizam u pogledu morala jest njegovo shvaćanje prirodnog stanja u *Levijatanu* kao stanja krajnje nesigurnosti. Prva pretpostavka na kojoj se temelji takvo shvaćanje jest tvrdnja o fizičkoj, tj. tjelesnoj i umnoj jednakosti ljudi. Iako se ljudi razlikuju po svojoj tjelesnoj snazi, te razlike ipak nikada nisu toliko izražene da bi spriječile i onog najslabijeg da “ubije i najjačeg, bilo pomoću tajnih smicalica bilo udruživanjem s drugima koji se nalaze u istoj takvoj opasnosti” (Hobbes 2004 [1651]: 90). Budući da su svi ljudi i tjelesno i umno jednaki, imaju se pravo s jednakom pouzdanošću nadati da su jednako sposobni ostvariti svoje ciljeve. Ako dođe do poklapanja ciljeva koji su takvi da nije moguće da ih ostvare svi koji ih žele, što je vrlo čest slučaj, dolazi do sukoba i neprijateljstava. Nastaje nepovjerenje budući da nitko ne može biti siguran da ga netko drugi, sam ili u suradnji s drugima, neće napasti i spriječiti da ostvari ono što je zamislio. Budući da nitko ne može biti siguran da neće biti napadnut, najrazumniji način da se osigura jest da preventivno napada druge i eliminira svaku potencijalnu prijetnju.

Prirodno stanje je zbog toga stanje rata i to je “rat svakoga čovjeka protiv svakoga drugoga” (Hobbes 2004 [1651]: 91). Hobbes priznaje da mogu postojati razdoblja u kojima se ne vode aktivne borbe. Ta se razdoblja ipak ne mogu smatrati mirom, budući da i u njima vlada stalna *spremnost za rat*. Za Hobbesa se “narav rata ne sastoji u trenutnim borbama, već u uočenoj sklonosti k tome kroz cijelo ono vrijeme u kojemu ne postoji jamstvo o suprotnom” (Hobbes 2004 [1651]: 91). Toga jamstva

u prirodnom stanju nema zato što ne postoji zajednička, nadređena vlast koja bi ljude držala u strahu. Prirodno stanje rezultira time da je “ljudski život usamljenički, siromašan, prljav, težak i kratak” (Hobbes 2004 [1651]: 92).

Prema Hobbesu “[z]a pojmove pravog i krivog, pravde i nepravde [u prirodnom stanju] nema mjesta” (Hobbes 2004 [1651]: 93). Jedine sposobnosti koje se smatraju vrlinama u prirodnom stanju jesu sila i prevara. U pozadini Hobbesova odbacivanja smislenosti ideje pravednosti u prirodnom stanju stoji njegovo shvaćanje da se o pravednosti može govoriti samo onda kada postoje zakoni u čijem se poštovanju pravednost ogleda. Prirodni zakoni (*lex naturalis*) koji predstavljaju pokušaj da se međusobna suradnja uredi na racionalnim temeljima u situaciji nepostojanja središnjeg autoriteta nisu djelotvorni. Oni obvezuju samo *in foro interno*, to jest, oni daju samo unutarnji motiv, želju da ih se izvrši. *Forum internum*, ili unutarnje sudište, metafora je za savjest – prirodni zakoni obvezuju samo moralnu savjest pojedinca. Problem je što oni ne obvezuju i *in foro externo*, na vanjskom sudištu, što znači da ne obvezuju na provođenje naloga razuma. Zbog sveopćeg straha i nesigurnosti koja vlada u prirodnom stanju, ljudi nemaju nikakvo jamstvo da će njihovo odricanje od svog prirodnog prava na sve i prihvatanje odredbi prirodnog zakona biti praćeno sličnim ponašanjem drugih ljudi, čak i onda kada oni daju obećanje da će postupiti tako. Sporazum ostaje prazna riječ ako se ne nađe način da se uklone razlozi za strah od neizvršavanja sporazuma. Prema Hobbesu, jedini način na koji je to moguće učiniti jest stvaranje države. Međutim, stvaranje države ne znači potpuni nestanak prirodnog stanja. Hobbes ostavlja mogućnost da je prirodno stanje, iako možda nikada nije ni postojalo između pojedinaca na globalnoj razini, stalno obilježje odnosa između država.

[P]remda pojedinačni ljudi možda ni u jedno doba nisu bili u ratu svakog protiv svakog drugog, za kraljeve i druge osobe s vrhovnom vlašću važi u svako vrijeme da se zbog svoje neovisnosti nalaze u stanju neprestane ljubomire i u položaju gladijatora, držeći oružje i oči uperene jedni u druge, to jest držeći utvrde, tabore i topove na granicama svojih kraljevstava, a uhode među svojim susjedima. To je položaj za rat. (Hobbes 2004 [1651]: 93)

Hobbes ne ulazi u obrazlaganje zakona koji vladaju među narodima budući da smatra da su zakoni među narodima i prirodni zakoni jedno te isto. Stoga smatra da “[s]vaki vrhovni vladar ima isto pravo u pružanju sigurnosti svom narodu koje svaki pojedinac može imati u brizi za vlastitu sigurnost. Isti zakon koji ljudima bez građanske vladavine nalaže što da čine i što da izbjegavaju u odnosu jedan prema drugome, nalaže to i državama” (Hobbes 2004 [1651]: 236). Imajući u vidu ove Hobbesove

riječi, realisti preuzimaju Hobbesovo viđenje međunarodnih odnosa kao prirodnog stanja u kojemu se međusobne interakcije država odvijaju po istoj logici kao i međusobne interakcije pojedinaca u izvornom prirodnom stanju.

Iako smatra da međunarodni odnosi odgovaraju prirodnom stanju na individualnoj razini, Hobbes, a u tome ga slijede i realisti, nigdje ne sugerira da bi ishod međunarodnog prirodnog stanja bio stvaranje nekog novog super-Levijatana, to jest svjetske države. Bitna razlika je u tome što međunarodno prirodno stanje nije toliko strašno i bijedno kao što je prirodno stanje na individualnoj razini. Hobbes očito smatra, a i mi smo danas tome svjedoci, da i u međunarodnom prirodnom stanju države svojim građanima mogu osigurati život koji nije “usamljenički, siromašan, prljav, težak i kratak”.¹ Sa stajališta pojedinca kao građanina države, ne postoje okolnosti koje bi nužno zahtijevale stvaranje svjetske države.

Iako države pružaju svojim građanima sigurnost i život primjeren čovjeku, one same i dalje ostaju prepuštene same sebi kako bi se očuvale i održale u situaciji posvemašnje nesigurnosti prirodnog stanja. Dok na individualnoj razini provedbu zakona osigurava država, na međunarodnoj razini ne postoji odgovarajuća nadmoćna vlast koja bi jamčila da će sve države poštovati zakon među narodima. Ni jedna si država ne može priuštiti da postupa u skladu s pravilima koje zahtijeva *ius gentium* budući da bi to druge države mogle iskoristiti kako bi ju ugrozile.

Da bi se analogija prirodnog stanja mogla prenijeti s individualne na međunarodnu razinu potrebno je utvrditi jesu li te dvije razine dostatno slične. Naime, analogija i zaključci koji iz nje slijede neće biti utemeljeni ako postoje značajne razlike između individualnih i međunarodnih odnosa. Da bi se uspostavila potrebna analogija potrebno je da međunarodni odnosi zadovolje četiri uvjeta koja su prisutna na individualnoj razini:

- i) da postoji dostatna sličnost između aktera na međunarodnoj i individualnoj razini, to jest da uloga države odgovara ulozi pojedinca;
- ii) da države raspolazu približno jednakom moći;
- iii) da je osnovna motivacija država u njihovom međunarodnom djelovanju strah za opstanak i želja za ostvarivanjem dobiti;
- iv) da ne postoji jamstvo da će se u odsustvu suverena države držati pravila suradnje.²

¹ Prirodno stanje na individualnoj i međunarodnoj razini razlikuje se i po tome što su države manje ugrožene od pojedinaca. Tako na primjer Robert Jervis smatra da je “[j]edan od glavnih razloga zašto međunarodni život nije prljaviji, teži i kraći to što države nisu toliko ranjive kao što su ljudi u prirodnom stanju” (Jervis 1978: 172).

² Slični prikazi realističkog argumenta u analogiji spram Hobbesova prirodnog stanja mogu se naći kod Beitz (1999: 36) i Buchanana (2005: 114).

Ako međunarodni odnosi zadovoljavaju navedene uvjete, najracionalnije ponašanje za neku državu jest da svim raspoloživim sredstvima pokuša uspostaviti dominaciju nad ostalim državama. No, budući da se nalaze u istovjetnoj situaciji, što je racionalno za jednu državu racionalno je i za sve ostale, te će se sve države voditi istom težnjom da uspostave vlastitu dominaciju. U takvim okolnostima dolazi do rata svake države protiv svake druge te ne postoje uvjeti da se primjenjuju moralna načela. U nastavku ćemo pokazati da međunarodni odnosi ne zadovoljavaju u dovoljnoj mjeri ni jedan od četiri navedena uvjeta.

2. Države kao akteri u međunarodnim odnosima

Prema realistima, analogija između suverenih država i pojedinaca u prirodnom stanju glavni je alat suvremenih teorija međunarodnih odnosa (Bull 2002: 44). U ovoj analogiji ulogu pojedinaca iz prirodnog stanja na individualnoj razini u prirodnom stanju na globalnoj razini trebale bi preuzeti države. Dok se u individualnom prirodnom stanju vodio rat svakoga pojedinca protiv svakoga drugoga pojedinca, u globalnom prirodnom stanju riječ je o ratu svake države protiv svake druge države. Međutim, opravdano je postaviti pitanje je li položaj države u međunarodnim odnosima analogan položaju pojedinca u prirodnom stanju. Analogija bi postojala samo ukoliko bismo prihvatili Hobbesovo shvaćanje državnog suvereniteta koji je, prema Hobbesu, jedinstven i nedjeljiv. Za Hobbesa je državni suverenitet jedinstven i nedjeljiv i prema vani i prema unutra. Sklapanjem društvenoga ugovora ugovorne strane predaju svu svoju osobnu moć jedinstvenoj osobi suverena, bio on individualni ili skupni, koji ju ne dijeli ni s kim ni unutar ni izvan države. Međutim, ovo shvaćanje uvelike odudara od suvremene ideje državnog suvereniteta.

U prvom redu, za razliku od Hobbesove ideje suvereniteta koja je u povijesti često služila kao opravdanje apsolutističkog sustava vladavine, suvremena ideja suvereniteta priznaje da pojedinci i nakon što uđu u društveno stanje i nadalje zadržavaju moć koja im omogućava zaštitu vlastitog života i slobode u granicama zakona. Ta se moć očituje u postojanju temeljnih prava kao što su pravo na život, slobodu kretanja i govora i sl., a ta prava postavljaju granicu osobnog suvereniteta koju suverenitet države ne smije prijeći. Prava pojedinca i pravo države na samoobranu i vlastito očuvanje mogu se poklapati, u smislu da postupci usmjereni na očuvanje države ujedno doprinose očuvanju pojedinaca koji su građani te države. Problem nastaje u slučajevima kada ova dva prava dođu u sukob. Nije intuitivno jasno da bi u tim slučajevima pravo države na samoobranu trebalo prevagnuti nad pravom pojedinca na samoobranu. Kao što primje-

čuje Charles Beitz, uvjerenje da država ima pravo na samoobranu gubi na svojoj uvjerljivosti u slučajevima kada očuvanje države zahtijeva nerazmjerno veliko žrtvovanje prava i života njenih građana čija bi prava i životi bili očuvani u nekom alternativnom političkom uređenju (usp. Beitz 1999: 52–53). Ne ulazeći u raspravu koja sve prava pojedinci posjeduju, možemo tvrditi da je postojanje države, pa tako i njeno pravo na očuvanje suvereniteta, opravdano u onoj mjeri u kojoj ona štiti prava svojih građana. Za razliku od pojedinaca u prirodnom stanju, države nemaju apsolutno i neograničeno pravo na vlastito očuvanje.

S druge strane, plauzibilnost hobbesovskog shvaćanja državnog suvereniteta umanjena je sveprisutnom tendencijom prenošenja dijelova suvereniteta s država na razne međunarodne organizacije. Sklapajući međusobne ugovore i pristupajući međudržavnim savezima i unijama, države pristaju na to da donošenje konačne riječi u nekim od pitanja koja se tiču sigurnosti, ekonomije ili pravosuđa prepuste međunarodnim tijelima. Tako se na primjer država koja stupa u Svjetsku trgovačku organizaciju odriče dijela svoga suvereniteta u pogledu odlučivanja o carinama na uvoz robe iz drugih članica organizacije. Sličan primjer prepuštanja dijelova suverenih državnih ovlasti na međunarodna tijela na području pravosuđa ogleda se u radu Međunarodnog kaznenog suda. S obzirom na broj međunarodnih organizacija na koje države prenose dijelove svog suvereniteta kao i na broj država koje su uključene u te organizacije, teško je braniti Hobbesovu tezu o nedjeljivosti suvereniteta. Često se kaže da u današnjem svijetu takav oblik suvereniteta posjeduje tek Mijanmar i Sjeverna Koreja, države koje su izopćene iz svjetske zajednice.

Ove razlike između pojedinaca u prirodnom stanju i država u globalnom prirodnom stanju ima dvostruke implikacije na argument političkog realizma. Dok pojedinac u prirodnom stanju ima potpuni suverenitet u raspolaganju svojim tijelom i sposobnostima kako bi osigurao vlastito preživljavanje, djelovanja države u međunarodnim odnosima ograničena su pravima koja posjeduju građani te države. S druge strane, imajući u vidu suvremenu disperziju državnog suvereniteta, postaje upitna opravdanost tvrdnje o postojanju prirodnog stanja na međunarodnoj razini. Nešto više o tome reći ću u šestom odjeljku.

3. Jednakost država

Razlike između pojedinaca u prirodnom stanju nikada nisu toliko velike kao razlike kojima svjedočimo u međunarodnim odnosima. Tvrdnja da su sve države približno jednako moćne empirijski je očito netočna, budući da se države znatno razlikuju kako po veličini svoga teritorija, broju stanovnika, ekonomskoj i vojnoj moći itd. Realisti poput Waltza mogu

tvrditi da se pod jednakošću misli na to da su sve države formalno jednake u smislu da je svaka od njih ravnopravan subjekt međunarodne politike (Waltz 1979: 88). Prema ovom mišljenju, i SAD i Belize imaju jednak status u međunarodnom sustavu bez obzira na ogromnu razliku u moći koju posjeduju. Uobičajeno je shvaćanje da su “države formalno jednake u onoj mjeri u kojoj se prema njima postupa kao jednakima pred sudskim organima u međunarodnom sustavu” (Simpson 2004: 42). U ovom *pravnom* smislu države uistinu mogu biti, ali to nije tip jednakosti na koji se realisti mogu pozivati. Pozivanje na legalistički pristup formalne jednakosti država posve je protivan osnovnoj ideji realizma. Temeljno realističko shvaćanje jest da su međunarodni odnosi prostor bezakonja u kojemu presudnu ulogu ima moć koju ne ograničavaju ni pravni ni moralni obziri.³

Prema Beitzu, realistima je pretpostavka jednakosti potrebna iz dva razloga: prvi je da bi se spriječila mogućnost nastanka diktature, a drugi da bi se opravdala tvrdnja o iracionalnosti moralnog ponašanja (Beitz 1999: 40). Ako među državama postoji nejednakost koja omogućuje takvu nadmoć jednoj državi da nametne svoju vlast ostalima, onda se ne bi moglo tvrditi da su međunarodni odnosi stalno stanje rata. Rat bi se vodio samo do onog trenutka dok najmoćnija država ne uspostavi globalnu diktaturu koja bi joj omogućila da provodi svoje pravo i svoju pravednost. Realisti bi ovom problemu mogli doskočiti ako bi umjesto jake pretpostavke o približnoj jednakosti država, za koju je jasno da je empirijski netočna, uveli slabiju pretpostavku prema kojoj se države značajno razlikuju po svojoj moći, ali ipak ne toliko da bi bilo koja od njih mogla uspostaviti dominaciju nad svima drugima. Beitz smatra da pretpostavka nedominacije ne funkcionira zbog drugog gore navedenog razloga. U okolnostima u kojima postoji relativna razlika u moći jača strana može bez straha za vlastitu sigurnost raditi na tome da osigura uvjete u kojima moralno ponašanje ne bi bilo neracionalno (Beitz 1999: 41). Beitzova analiza upućuje da bi pretpostavke za moralno djelovanje mogle postojati samo u odnosima velesila prema znatno slabijim državama koje ne predstavljaju prijetnju njihovom primatu. U petom odjeljku pokušat ću pokazati da pretpostavke za moralno postupanje mogu postojati čak i u odnosima između država koje su približno jednako moćne.

³ Formalno shvaćanje jednakosti protivno je i Hobbesovom shvaćanju, budući da on govori isključivo o fizičkoj i mentalnoj, a nikako moralnoj ili pravnoj jednakosti ljudi u prirodnom stanju. Stav o jednakosti država u ovom smislu može se naći u Grotiusovom djelu *O zakonu rata i mira* (Grotius 1925 [1625]). No, čak se i kod Grotiusa jednakost ogleda samo u tome što je svaka država jednako podložna međunarodnom pravu, ali ne i da ima jednaka prava i obveze (usp. Suganami 1990: 225).

4. Motivacija država

Prema Hobbesu, jedan od osnovnih ljudskih motiva za djelovanje jest želja za vlastitim očuvanjem, što je prema njegovim riječima “postulat prirodnog uma, prema kojemu čovjek teži izbjeći nasilnu smrt” (Hobbes 1998 [1642]: 6). Za razliku od Hobbesa i njegove teorije ljudske prirode u kojoj važnu ulogu ima pitanje ljudske motivacije, suvremene realističke teorije izbjegavaju se upustiti u ozbiljnije razlaganje što države motivira na djelovanje. Njihov je cilj da karakter međunarodnih odnosa izvuku iz same strukture međunarodnih odnosa. No i tu je prisutan minimalni opis motivacije, pa tako npr. Waltz uzima “motiv opstanka kao temelj za djelovanje u svijetu u kojem sigurnost država nije zajamčena” (Waltz 1979: 92). Bitno je uočiti da Waltz tvrdi da je opstanak motiv za djelovanje samo u situaciji u kojoj “sigurnost nije zajamčena”. Kada se može reći da je državi zajamčena sigurnost? Realisti će reći da sigurnost nije zajamčena nikada, jer takva sigurnost može nastati samo uspostavom globalne vlasti koja bi bila dovoljno moćna da nameće zakone i kažnjava prekršitelje. Budući da je malo vjerojatno da će doći do uspostave takve vlasti, nesigurnost je trajno obilježje međunarodnih odnosa. U takvim okolnostima za države je racionalno da čine isto što i pojedinci u prirodnom stanju – da rade na povećanju vlastite moći kako bi osigurale opstanak.

No ovaj zaključak je malo preuranjen jer nije dano objašnjenje kako nastaje situacija nesigurnosti u kojoj motiv opstanka postaje temelj za djelovanje. Činjenica međunarodne anarhije, čak i kada joj se pridruži motiv očuvanja države, nije dovoljna za tvrdnju da u međunarodnim odnosima vlada rat svakoga protiv svakoga drugoga (usp. Schweller 1996: 91). Da bi došlo do sukoba, države moraju imati i druge motive za djelovanje. Stoga i realisti, jednako kao i Hobbes, moraju tvrditi da želja za vlastitim očuvanjem, iako je primarni, nije i jedini motiv koji pokreće države. Jedan od tih dodatnih motiva koji se naročito često javlja u pojedinim verzijama realizma s kraja 19. i početka 20. st., jest i motiv dobiti koja se u slučaju države najčešće manifestira u obliku želje za teritorijalnim proširenjem te ekonomskom ili vojnom moći. Drugi bitan motiv jest želja za kulturnom hegemonijom. No ako se dopusti da u argument uđu i ovi dodatni motivi koji sasvim sigurno potiču stvaranje nesigurnosti, moraju se uzeti u obzir i motivi koji imaju suprotan, mirotvoran učinak. U toj skupini motiva svakako je najvažniji motiv za postizanje mira. Taj je motiv iskazan i u Hobbesovom temeljnom zakonu prirode, prema kojemu je rat opcija kojoj pribjegavamo tek ako ne postoji nada da se postigne mir.

I za motive koji povećavaju nesigurnost kao i za one koji pridonose jačanju sigurnosti mogu se naći brojni primjeri iz povijesti i iz današnjice. Europski kontinent s početka 17. stoljeća može biti primjer na kojem se

potvrđuje realistička tvrdnja o ratu svakoga protiv svakoga drugoga. S druge strane, suvremeni projekt europske suradnje čiji je proizvod Europska Unija pokazuje da u međunarodnim odnosima pitanja sigurnosti i opstanka nisu primarni a pogotovo ne isključivi interesi država. Uvid da nam teorije političkog realizma ne daju konzistentan prikaz motivacije država upućuje nas na zaključak da realizam ne može biti opća teorija međunarodnih odnosa koja bi pružila zadovoljavajuće objašnjenje ponašanja država ili ponudila normativni okvir za njihovo ponašanje.

Da je trenutna situacija, barem u razvijenom dijelu svijeta, takva da je mogućnost nasilja malo vjerojatna slaže se i Robert Jervis:

[R]at između razvijenih zemalja krajnje je nevjerojatan jer su se njegovi troškovi uvelike povećali, dobitci koji bi mogao donijeti su se smanjili, posebice u usporedbi s alternativnim putovima do tih ciljeva, a promijenile su se i vrijednosti kojima države teže. [...] Snage koje promiču mir između razvijenih zemalja toliko su nadmoćne da porivi koji bi u drugim okolnostima bili izvor nestabilnosti neće dovesti do nasilja. (Jervis 1991/92: 53–54)

Rat općenito, pogotovo kada je dugotrajan, nije dobar način da se poboljša vlastiti položaj. Stoga se države češće upuštaju u međusobnu suradnju kako bi ostvarile vlastiti probitak. Svijet u kojemu živimo je takav da države, kao uostalom i pojedinci, nisu uvijek u stanju ostvariti sve svoje ciljeve djelujući samostalno. Ciljeve kao što su sigurnost, zaštita okoliša i materijalni prosperitet država lakše je, a nekada i jedino moguće, ostvariti ako se uspostavi suradnja između više država, od kojih svaka sama za sebe te ciljeve ostvaruje samo djelomično. Države očekuju da će izvući dobit iz suradnje te im to daje poticaj da u određenim okolnostima odustanu od neprijateljskih ili jednostranih postupaka te stupe u suradnju s drugim državama. U teoriji međunarodnih odnosa postoji razlikovanje između dviju vrsta dobiti koje države žele ostvariti iz međusobne suradnje. Jedna vrsta dobiti jest *relativna dobit*. U ovom se slučaju procjena dobiti koju država izvlači iz suradnje mjeri s obzirom na dobit koju izvlače druge strane koje sudjeluju u zajedničkoj suradnji. U ovako shvaćenoj suradnji država je spremna prihvatiti takvu raspodjelu u kojoj izvlači manju dobit od maksimalno moguće u nekom drugačijem suradničkom aranžmanu, ali samo pod uvjetom da popravi svoj položaj u odnosu na druge strane u suradnji. Do interesa za relativnom dobiti najčešće dolazi u slučajevima kada se radi o sudjelovanju u igri s nultim zbrojem učinaka (*zero-sum game*). To su oni oblici suradnje u kojima dobitak jedne strane ujedno znači gubitak druge strane. Jednostavan primjer igre s nultim zbrojem učinaka jest dijeljenje kolača: svaki dio kolača koji dobije jedna strana znači manje kolača za drugu stranu. Primijenjeno na međunarodne odnose to bi značilo da veća moć jedne države vodi slabljenju moći druge

države.⁴ Prema realistima većina međunarodne suradnje može se objasniti upravo u okvirima interesa za ostvarivanjem relativne dobiti. Tako na primjer Waltz smatra da u situacijama

kada su suočene s mogućnošću suradnje radi zajedničke dobiti, države koje se osjećaju nesigurno moraju ispitati kako će dobit biti podijeljena. Prisiljene su pitati "Tko će dobiti više?" a ne "Hoćemo li obje biti na dobitku?". Ako se očekivana dobit treba podijeliti na primjer u omjeru dva naprema jedan, jedna država može iskoristiti svoju nerazmjernu dobit kako bi provela politiku kojoj je cilj oštetiti ili uništiti drugu državu. Čak ni mogućnost velike apsolutne dobiti za obje strane ne dovodi do njihove suradnje sve dok svaka strahuje kako će ona druga iskoristiti svoje povećane sposobnosti. (Waltz 1979: 105)

Iz toga realisti izvlače zaključak da je priroda saveza utemeljenih na interesu za relativnom dobiti nestalna, budući da strana koja ostvaruje veću relativnu dobit povećava svoju moć, što joj daje mogućnost da prekine suradnju i svoje ciljeve počne ostvarivati drugim sredstvima. Također, strana koja je relativno na gubitku tražit će način da promijeni uvjete suradnje ili da je posve okonča. Zato realisti smatraju da je u svijetu u kojemu su države motivirane da traže relativnu dobit suradnja jako ograničena, a u slučajevima kada do nje ipak dođe ona neće biti ni dugotrajna ni stabilna. Kratkotrajna razdoblja u kojima države surađuju ne mogu bitno promijeniti narav međunarodnih odnosa i njima inherentnu nesigurnost.

Međutim, nisu svi oblici suradnje takvi da se daju prikazati kao igre s nultim zbrojem učinaka, niti su države prvenstveno, a pogotovo ne isključivo, zainteresirane za relativne dobitke. Postoje oblici suradnje koji po svojoj naravi nisu natjecateljski, i u kojima svaka od strana dobiva nešto što želi, a da se pri tome ne osjeća ugrožena dobitcima koje ostvaruje druga strana u suradnji. Najčešće se sa situacijama čiji učinci nemaju nulti zbroj susrećemo na području ekonomije. U takvim situacijama države su zainteresirane za ostvarivanje *apsolutne dobiti*, to jest, žele ostvariti dobit bez obzira na dobit koju izvlače druge strane uključene u suradnju. U međunarodnim odnosima puno su češće situacije koje nisu igre s nultim zbrojem učinaka i u kojima je korist od suradnje uzajamna. Pored već navedenih slučajeva ekonomske suradnje, postoji i razgranata znanstvena, kulturna i ekološka suradnja od koje profitiraju sve strane uključene u suradnju.⁵

⁴ Više o relativnim dobitcima vidi u Jervisa (1999), a o oslanjanju realizma na ideju igre s nultim zbrojem vidi Kegley (1988).

⁵ Brojni primjeri regionalnih i globalnih organizacija pokazuju da su ovakvi oblici suradnje stabilni i trajni. Organizacije kao što su Ujedinjeni narodi, Europska Unija, Međunarodni monetarni fond, Svjetska trgovačka organizacija, UNESCO i druge, pored toga što predstavljaju značajne aktere u međunarodnim odnosima za područja za koja su nadležna, one su i čimbenici koji omogućavaju veći stupanj urednosti međunarodnih odnosa. Sve ove organizacije posjeduju mehanizme i pravila koji pospješuju mogućnost dogovora, suradnje i izbjegavanja sukoba.

Pod pretpostavkom da se države u svojem ponašanju vode interesom za povećanjem apsolutne dobiti opravdano je zaključiti da je suradnja između država itekako moguća. Suradnja koja počiva na interesu za apsolutnom dobiti ima stabilnije temelje te je stoga trajnija od one utemeljene isključivo na interesu za relativnom dobiti. Prema institucionalističkim teorijama međunarodnih odnosa, u međusobnim odnosima država danas prevladava motiv apsolutne dobiti. Tako Snidal smatra da zaključak realista o prvenstvu motiva relativne dobiti ima samo ograničenu primjenu:

Realistička tvrdnja uvjerljiva je samo u veoma posebnom slučaju uzajamnog djelovanja dviju država, s visokim interesom za relativnu dobit i skoro potpunim zanemarivanjem apsolutne dobiti. Za široki raspon realističnijih problema, u koje su uključene više od dvije države ili u kojima je državama stalo do mješavine apsolutnih i relativnih dobiti, institucionalistička tvrdnja o mogućnosti decentralizirane suradnje ostaje snažna. (Snidal 1991: 701)

Zaključak da je državama stalo do suradnje i da je najčešće nisu sklone prekidati čak ni u situacijama kada njihovi partneri u suradnji ostvaruju veću dobit i od njih samih jako je važna za razumijevanje međunarodnih odnosa.⁶ U okolnostima razgranate i stabilne suradnje teško je tvrditi da je to stanje rata u kojemu nema uvjeta za primjenu moralnih načela. Ipak, i dalje ostaje otvoreno pitanje kako države mogu biti sigurne da u okolnostima u kojima ne postoji vrhovna vlast njihova spremnost na suradnju neće biti iskorištena te da neće biti dovedene u lošiji položaj u kojem im može biti ugrožen i opstanak. Pokušaj odgovora na to pitanje može se pronaći u teoriji igara, posebice u jednom od modela zatvorenikove dileme.

5. Mogućnost suradnje u okolnostima nepostojanja vrhovne vlasti

Okolnosti u kojima vlada anarhija kakvu nalazimo u primjeru Hobbesova prirodnog stanja ili u međunarodnim odnosima često se analizi-

⁶ Jedno utjecajno objašnjenje zašto države, barem one s liberalnim demokratskim uređenjem, nisu sklone sukobljavati se, počiva na pretpostavci takozvanog *demokratskog mira*. Prema ovome stajalištu, koje svoj izvor nalazi u Kantovoj ideji o mirovnom savezu (*foedus pacificum*, Kant 2000 [1795]), države s funkcionalnim demokracijama ne vode međusobno ratove. Često se navodi da u zadnja dva stoljeća nije izbio ni jedan oružani sukob između dviju demokracija, iako taj podatak neki dovode u pitanje (v. Rosato 2003). Iako smatram da je argument demokratskog mira valjan, ostavljam ga po strani budući da iziskuje širu raspravu o uvjetima unutarnjeg uređenja koje država mora zadovoljiti da bi se mogla smatrati funkcionalnom demokracijom. Rawls nudi neke od uvjeta koji su potrebni za ostvarenje ideje demokratskog mira (Rawls 2004 [1999]: 57–66), dok se obuhvatni argument u prilog ove ideje može naći kod Russetta (1993), a argument protiv kod Gowa (1999).

raju uz pomoć modela koji se koriste u teorijama igara.⁷ Od posebne važnosti za slučaj međunarodnih odnosa je model zatvorenikove dileme. Zatvorenikova dilema je primjer situacije u kojoj dva racionalna igrača koji bez znanja kako će drugi postupiti mogu izabrati između suradnje i nesuradnje. Nagrada koju će dobiti za svoje djelovanje ovisi o djelovanju koje izabere druga strana u igri. Moguća su četiri ishoda: i) jednostrana suradnja, ii) obostrana nesuradnja, iii) obostrana suradnja i iv) jednostrana nesuradnja.

Strane o kojima je riječ u ovakvim situacijama mogu biti pojedinci ili skupine. Sam model je dobio ime po izvornom primjeru u kojem su strane prikazane kao dvoje osumnjičenika koji se nalaze u dilemi kako se postaviti tijekom policijskog ispitivanja. Policija ima dokaze da ih optuži za neko manje kazneno djelo, recimo utaju poreza, ali ne i za ozbiljnije djelo organiziranog kriminala za koje ih također sumnjiči. Jedini način da policija pribavi dokaze na temelju kojih bi ih optužila za organizirani kriminal jest da ishodi priznanje. Zatvorenici koji se nalaze u odvojenim ćelijama i nemaju mogućnost međusobne komunikacije suočeni su s četiri moguća razvoja događaja: i) ako nijedan od njih ne prizna dobit će po 2 godine zatvora, ii) ako obojica priznaju dobit će po 5 godina zatvora, iii) ako prizna samo zatvorenik A, on će biti oslobođen, a B će dobiti 10 godina zatvora, i iv) ako prizna samo zatvorenik B, on će biti oslobođen, a A će dobiti 10 godina zatvora.⁸

Pod pretpostavkama a) da su oba zatvorenika racionalna, b) da im je cilj maksimalizirati vlastitu korist i c) da se nikada više neće susresti, zatvorenici dolaze u dilemu koje djelovanje odabrati. Naime, zatvoreniku A se čini da je racionalno priznati krivnju, jer bez obzira kako zatvorenik B postupi, to je potez kojim će si A smanjiti kaznu – ako onaj drugi prizna, smanjit će si kaznu s 10 na 5 godina, a ako drugi ne prizna, njegova dvogodišnja kazna bit će ukinuta. Međutim, ovom logikom se vodi i drugi zatvorenik, što na koncu dovodi do obostranog priznavanja, čime se obojica dovode u lošiji položaj od onog u kojemu bi bili da su međusobno surađivali. Zanimljivost ove situacije ogleda se u tome što u njoj priznavanje kao racionalno djelovanje koje predstavlja dominantnu strategiju dovodi do lošijih rezultata od suradnje koja u toj situaciji nije racionalna.

Realisti u međunarodnim odnosima zatvorenikovu dilemu vide kao sigurnosnu dilemu. Kao što je zatvorenicima interes smanjiti vlastitu kaznu, tako je državama interes povećati vlastitu sigurnost. Međutim, jednako kao

⁷ O viđenju Hobbesova prirodnog stanja kao primjera zatvorenikove dileme usp. Kavka (1986).

⁸ Godine zatvorske kazne proizvoljno su navedene. One mogu biti veće ili manje, pod uvjetom da je razmjernost kazni zadržan. Za opširniji prikaz modela zatvorenikove dileme kao i njene primjene na pitanje morala vidi Bracanović (2007: 67–70).

i u izvornom slučaju i ovdje racionalno djelovanje s ciljem ostvarivanja interesa (povećanja sigurnosti) dovodi do neželjenog učinka (smanjenja sigurnosti). Budući da ne znaju kakve su namjere drugih država, države povećavaju svoju moć kako bi se zaštitile. To izaziva strah drugih država i potiče njihova nastojanja da povećaju vlastitu moć, što naposljetku stvara "rastuću spiralu nesigurnosti". Tako i u međunarodnim odnosima dolazimo do situacije hobbesovskog rata svakoga protiv svakoga drugog, u kojemu, naravno, za moral i pravednost nema mjesta.

Do ovog pesimističnog zaključka nećemo doći ako se pokaže da se međunarodni odnosi mogu bolje prikazati uz pomoć sličnog modela koji se zove *višekratna zatvorenikova dilema* (*iterated prisoner's dilemma*). Opis situacije ostaje posve isti uz dvije bitne razlike. Kao prvo, u višekratnoj zatvorenikovoj dilemi broj aktera veći je od dva koliko smo imali u izvornom modelu. Lako je uvidjeti da uvođenje ove izmjene na primjeru međunarodnih odnosa ima smisla, s obzirom da na svjetskoj pozornici djeluje preko dvije stotine država, ako se ograničimo samo na suverene države kao na jedine aktere međunarodne politike. Druga bitna razlika po kojoj je model i dobio ime jest ta da ovdje nije riječ o akterima koji se nakon prvog susreta nikada više neće susresti. Realističniji prikaz međunarodnih odnosa uključuje pretpostavku da se države međusobno susreću neodređen broj puta. Države su upućene jedna na drugu u brojnim područjima djelovanja, prije svega na područjima sigurnosti, ekonomije i zaštite okoliša. Interakcija na svakom od tih područja nije izolirana pojava, već predstavlja jedan segment odnosa koji se protežu kroz povijest i za koje postoji velika vjerojatnost da će se nastaviti i u budućnosti.

Za razliku od jednostavnog modela zatvorenikove dileme u kojemu racionalno postupanje dovodi do neželjenih rezultata izazvanih nemogućnošću suradnje, Robert Axelrod je pokazao da u višekratnoj zatvorenikovoj dilemi, "u prikladnim uvjetima, suradnja uistinu može nastati u svijetu egoista bez središnje vlasti" (Axelrod 1984: 20). Kada je riječ o državama, među "prikladne uvjete" koji su potrebni da bi se uspostavila suradnja ulaze sljedeći uvjeti: a) mora postojati zajednički interes za suradnju, b) strane moraju biti spremne uzeti u obzir vlastite dugoročne interese te, na koncu, c) mora postojati mogućnost sankcioniranja strane koja krši dogovorena načela suradnje (Axelrod i Keohane 1985: 228–238). U onoj mjeri u kojoj države svoje trenutne međusobne odnose promatraju kao jednu od neodređenog broja mogućih interakcija, to su spremnije stupiti u suradnju. Sjetimo se da je jedan od razloga nemogućnosti suradnje u izvornoj zatvorenikovoj dilemi bila pretpostavka da se strane više nikada neće susresti. U okolnostima gdje je vjerojatnost ponovnog susreta velika, veća je i potencijalna korist od nastavka suradnje, a veći je i strah od sankcija ako se jedna od strana odluči na nesuradnju.

Iako je u situacijama u kojima postoji više aktera izazov za nesuradnjom veći, postoje mehanizmi kojima se ta opasnost može reducirati. Izgradnja institucija jedan je od tih mehanizama koji multilateralnu zatvorenikovu dilemu pretvara u bilateralnu, i to takvu koja omogućuje stabilnu i dugotrajnu suradnju. Primjer takvog djelovanja institucija u međudržavnoj suradnji jest projekt Europske Unije. Proces dogovaranja oko zajedničkih politika između 27 država koliko se trenutno nalazi u Europskoj Uniji bio bi kudikamo teži kada bi se uvjeti suradnje morali bilateralno dogovarati između svake od država.⁹ Postojanje institucija omogućuje da svaka država svoje zahtjeve i svoja očekivanja upućuje na jednu adresu, i time olakšava proces dogovaranja. Institucije dodatno povećavaju izgleda za uspjeh suradnje time što olakšavaju komunikaciju između država, a nude i manje ili više učinkovite mehanizme za sankcioniranje prekršitelja.

U dosadašnjoj raspravi odbacili smo sve četiri premise realističkog argumenta prema kojemu u međunarodnim odnosima nije moguća primjena moralnih načela. U prvom koraku pokazali smo da postoje značajne razlike u naravi i vrsti aktera koji djeluju u prirodnom stanju na međunarodnoj razini u odnosu na narav i vrstu aktera u prirodnom stanju na individualnoj razini. Na individualnoj razini to su bili pojedinci koji su imali apsolutno pravo na samoobranu, dok su to na međunarodnoj razini države, za koje smo ustvrdili da nemaju apsolutno shvaćeno pravo na samoobranu. Pored država u međunarodnim odnosima djeluju još i međunarodne organizacije, multinacionalne korporacije i nevladine organizacije koje pridonose ublažavanju nesigurnosti prirodnog stanja. Također smo pokazali da realistička tvrdnja o formalnoj jednakosti subjekata međunarodnih odnosa ne isključuje mogućnost da one države koje su moćnije bez straha mogu raditi na uspostavi uvjeta u kojima bi se mogla primjenjivati načela moralnosti. Razmatrajući motivaciju s kojom države djeluju u međunarodnim odnosima zaključili smo da okolnosti međunarodnih odnosa upućuju države da svoje ciljeve ostvaruju međusobnom suradnjom umjesto nasiljem. Motivi kao što su želja za očuvanjem i želja za dobiti ne moraju stoga voditi do stanja općeg rata kao što to pretpostavljaju teorije političkog realizma. Zadnji korak u razgradnji realističkog argumenta bilo je pokazati da se jednom uspostavljena pravila suradnje mogu uspješno poštovati i održavati i u situacijama u kojima ne postoji vrhovna vlast, što smo učinili uz pomoć modela višekratne zatvorenikove dileme. Na kraju se postavlja pitanje: ima li uopće smisla govoriti o anarhiji u međunarodnim odnosima?

⁹ Iako među stručnjacima prevladava uvjerenje da je stabilnu suradnju lakše ostvariti u slučajevima bilateralnih odnosa, Pahre (1994), na primjeru poslijeratnog Marshallovog plana za obnovu Europe, pokazuje da u nekim okolnostima multilateralni pristup suradnji daje jednako dobre, ako ne i bolje, rezultate od bilateralnog.

6. Hijerarhija i anarhija

Da su međunarodni odnosi prostor anarhije, široko je prihvaćeno stajalište u okviru realističke paradigme. No je li svako stanje u kojemu ne postoji vrhovna vlast ujedno i stanje anarhije u smislu Hobbesovog prirodnog stanja u kojemu nema mjesta moralu? Strukturalni realizam, jedna od najutjecajnijih verzija suvremenog realizma u međunarodnim odnosima, polazi od toga da postoje samo dva oblika uređenja političkih sustava – anarhijsko i hijerarhijsko. Prema Waltzu,

[d]ijelovi domaćih političkih sustava stoje u odnosima nadređenosti i podređenosti. Neki su ovlašteni zapovijedati; od drugih se zahtijeva poslušnost. Domaći sustavi su centralizirani i hijerarhijski. Dijelovi međunarodno-političkih sustava stoje u odnosima koordinacije. Formalno, svaki je jednak svakomu drugom. Nitko nije ovlašten zapovijedati; ni od koga se ne zahtijeva poslušnost. Međunarodni sustavi su decentralizirani i anarhijski. Uređujuća načela ovih dviju struktura izrazito su različita, čak štoviše, suprotstavljena jedno drugomu. (Waltz 1979: 88)

Temelj na kojemu Waltz povlači razlikovanje između anarhije i hijerarhije jest postojanje odnosno nepostojanje instance koja ima legitimitet da provodi nasilje na nekom području. Unutar države postoje razni pojedinci i razne skupine koji se služe nasiljem kako bi ostvarili svoje interese. Međutim, samo jedan čimbenik, a to je država, posjeduje monopol nad legitimnom primjenom nasilja kojom se osigurava provedba zakona. Za Waltza i druge realiste, države u primjeni sile nisu ograničene nikakvim pravom, već isključivo vlastitom sposobnošću da provode nasilje (usp. Waltz 1979: 112). U anarhiji se stoga, prema Waltzu, vlast uvelike daje svesti na posjedovanje moći, dok vlast u hijerarhijskim sustavima počiva na legitimnoj moći.

Međutim, ovako postavljena razlika između hijerarhijskih i anarhijskih uređenja ne odgovara stvarnim odnosima koji vladaju u domaćoj i međunarodnoj politici. Teško je tvrditi da je područje domaće, državne politike isključivo područje “vlasti, upravljanja i zakona”, a da je međunarodna politika “područje moći, borbe i prilagodbe” (Waltz 1979: 113). I u povijesti i u suvremenom svijetu prilično su česti slučajevi država u kojima su na vlasti ljudi koji nemaju legitimitet, bez obzira koji od uobičajenih oblika legitimiteta smatramo primjerenim. Primjeri takvih država iz druge polovine i s kraja prošlog stoljeća su Burma (1962–), Etiopija (1974–1991), Haiti (1957–1990) i Somalija (1991–). Jedini legitimitet koji su vlade tih država posjedovale bio je onaj koji se temeljio upravo na moći, borbi i prilagodbi, što je za Waltza oblik vlasti svojstven u međunarodnim odnosima.

S druge strane, međunarodni odnosi uključuju i primjere upravljanja i legitimne primjene sile. Kao primjer toga da se o upravljanju može govoriti i u odnosima između država mogu se navesti upravljačke strukture koje su nastale u procesima europskih integracija od početka 1950-ih do danas. Organi Europske Unije sve više poprimaju karakteristike državnih hijerarhijskih struktura preuzimajući na sebe neke od ovlasti koje su prethodno bile pod ingerencijom nacionalnih vlada. Iako ovlasti Europske Unije sve više rastu, njena sposobnost vršenja prisile ostala je relativno nerazvijena. No, postoje i druge organizacije koje raspolažu sa znatnim sposobnostima za provođenje moći. Primjer za to mogu biti vojni savezi poput NATO-a koji silu kojom raspolaže može primjenjivati s legitimnošću koju mu daju organi Ujedinjenih naroda, kao što je bio slučaj s vojnom intervencijom u Afganistanu.

S obzirom na ove primjere čini se da ne postoji dovoljno dobro opravdanje za razvrstavanje poredaka isključivo na one s hijerarhijskim ustrojstvom i one s anarhijskim ustrojstvom (usp. Donnelly 2003: 85–89). Veliki dio međunarodnih odnosa ulazi u “sivu zonu” u kojoj su prisutni i elementi anarhijskog i elementi hijerarhijskog ustrojstva. Inzistiranjem na postojanju samo dvaju ustrojbenih načela ispušta se složenost suvremenih međunarodnih odnosa. Jednom kada se uvidi da međunarodni odnosi nisu preslika Hobbesova prirodnog stanja na globalnu razinu, i realistički argument o nemogućnosti morala u međunarodnim odnosima jednim dijelom gubi na snazi. Taj je argument ipak djelomice valjan jer pitanje mogućnosti primjene morala u međunarodnim odnosima u konačnici ovisi o razini uređenosti međunarodnih odnosa, a to je stvar koja se s vremenom može mijenjati. U okolnostima kada prevladavaju elementi anarhije uloga morala bit će manje izražena, dok će u okolnostima kada dominiraju hijerarhijski elementi mogućnost morala imati više izgleda. Ipak, dopuštanjem da međunarodni odnosi nisu nužno prostor anarhije ostavljen je prostor da se pokaže pod kojim uvjetima ima smisla govoriti o moralu i pravednosti u međunarodnim odnosima.¹⁰

¹⁰ Zahvaljujem se anonimnom recenzentu časopisa *Prolegomena* na korisnim kritikama i sugestijama. Rad na ovom članku financiran je sredstvima Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske (ugovor br. 191-0091328-1091).

Bibliografija

- Axelrod, R. 1984. *The Evolution of Cooperation* (New York: Basic Books).
- Axelrod, R. i R. O. Keohane 1985. "Achieving cooperation under anarchy: strategies and institutions", *World Politics* 38, 226–254.
- Beitz, C. 1999. *Political Theory and International Relations* (Princeton: Princeton University Press).
- Bracanović, T. 2007. *Evolucijska teorija i priroda morala* (Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski studiji).
- Buchanan, A. 2005. "In the national interest", u G. Brock i H. Brighouse (ur.), *The Political Philosophy of Cosmopolitanism* (Cambridge: Cambridge University Press), 110–126.
- Bull, H. 2002. *The Anarchical Society* (Hampshire/New York: Palgrave).
- Donnelly, J. 2003. *Realism and International Relations* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Gowa, J. 1999. *Ballots and Bullets: The Elusive Democratic Peace* (Princeton: Princeton University Press).
- Grotius, H. 1925. [1625] *The Law of War and Peace: De Jure Belli ac Pacis Libri Tres* (Washington/ New York: Carnegie Endowment for International Peace/ Bobbs-Merrill).
- Hobbes, T. 1998. [1642] *On the citizen* (Cambridge: Cambridge University Press).
- . 2004. [1651] *Levijatan*, prev. B. Mikulić (Zagreb: Jesenski i Turk).
- Jervis, R. 1978. "Cooperation under the security dilemma", *World Politics* 30, 167–214.
- . 1991/92. "The future of world politics: will it resemble the past?", *International Security* 16, 39-73.
- Kant, I. 2000. [1795] *K vječnom miru*, u I. Kant, *Pravno-politički spisi*, prev. Z. Posavec (Zagreb: Politička kultura).
- Kavka, G. 1986. *Hobbesian Moral and Political Theory* (Princeton: Princeton University Press).
- Kegley, C. W. 1988. "Neo-idealism: a practical matter", *Ethics and International Affairs* 2, 173–197.
- Pahre, R. 1994. "Multilateral cooperation in an iterated prisoner's dilemma", *The Journal of Conflict Resolution* 38, 326–352.
- Rawls, J. 2004. *Pravo narodâ i "Preispitivanje ideje javnog uma"*, prev. S. Barić i M. Matulović (Zagreb: KruZak).
- Rosato, S. 2003. "The flawed logic of democratic peace theory", *The American Political Science Review* 97, 585–602.

Russett, B. 1993. *Grasping the Democratic Peace: Principles for a Post Cold War World* (Princeton: Princeton University Press).

Schweller, R. 1996. "Neorealism status-quo bias: what security dilemma", *Security Studies* 5, 90–121.

Simpson, G. 2004. *Great Powers and Outlaw States: Unequal Sovereigns in the International Legal Order* (Cambridge: Cambridge University Press).

Smith, M. J. 1986. *Realist Thought from Weber to Kissinger* (Baton Rouge: Louisiana State University Press).

Snidal, D. 1991. "Relative gains and the pattern of international cooperation", *American Political Science Review* 85, 101–126.

Suganami, H. 1990. "Grotius and international equality", u H. Bull, B. Kingsbury, A. Roberts (ur.), *Hugo Grotius and International Relations* (Oxford: Oxford University Press), 221–240.

Waltz, K. 1979. *Theory of International Politics* (Reading: Addison-Wesley Publishing Company).

Williams, M. C. 1996. "Hobbes and international relations: a reconsideration", *International Organization* 50, 213–236.